

ЛІТЕРАТУРА:

1. Башавець Н. А. Теоретико-методичні засади формування культури здоров'язбереження як світоглядної орієнтації студентів вищих економічних навчальних закладів: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Наталія Андріївна Башавець. – Одеса, 2012. – 555 с.
2. Бобрицька В. І. Теоретичні і методичні основи формування здорового способу життя у майбутніх учителів у процесі вивчення природничих наук: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Валентина Іванівна Бобрицька. – К., 2006. – 470 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
4. Воронін Д. Є. Формування здоров'язберігаючої компетентності студентів вищих навчальних закладів засобами фізичного виховання: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Дмитро Євгенович Воронін. – Херсон, 2006. – 225 с.
5. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
6. Соловьева Н. И. Здоровьесберегающая система образования в обеспечении формирования культуры здорового образа жизни учащихся: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Наталья Ивановна Соловьева. – Ставрополь, 2005. – 195 с.

УДК 001.8:37.013:378.663-057.4

Р. В. СОПІВНИК

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ
МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ АГРОПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ**

Обґрунтовано методологічні засади виховання лідерських якостей студентів – майбутніх фахівців АПК. Виокремлено чотири складові, які забезпечують методологічний базис формування лідерських якостей студентів: перша – це філософські системи, включає екзистенціалізм та ноосферогенез; друга – теорії та концепції (диспозиційна теорія, теорія лідерських рис, ситуаційна теорія лідерства, теорія дистрибутивного лідерства); третя включає найбільш важливі методологічні принципи та підходи; четверта – окремі методики і методи.

Ключові слова: методологія, методологічні підходи, принципи, теорії лідерства, лідер агропромислового комплексу

Р. В. СОПІВНИК

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ
БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА**

Обоснованы методологические основы воспитания лидерских качеств студентов – будущих специалистов АПК. Выделено четыре составляющие, которые обеспечивают методологический базис формирования лидерских качеств студентов: первая – философские системы, содержит экзистенциализм и ноосферогенез; вторая – теории и концепции (диспозиционная теория, теория лидерских черт, ситуационная теория лидерства, теория дистрибутивного лидерства); третья содержит наиболее важные методологические принципы и подходы; четвертая – отдельные методики и методы.

Ключевые слова: методология, методологические подходы, принципы, теории лидерства, лидер агропромышленного комплекса

R. V. SOPIVNYK

**METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE LEADERSHIP QUALITIES
EDUCATION OF FUTURE SPECIALISTS OF THE AGRICULTURAL COMPLEX**

The article analyzes the methodological principles of education of the leadership qualities of the future specialists of the agricultural complex. Four components that provide a methodological basis for the development of leadership qualities of students are distinguished. The first component comprises philosophical systems which include existentialism and noosphere genesis. The second component consists of theories and concepts (disposition theory, the theory of leadership qualities, situational theory, the theory of distributive

leadership). The third component includes the most important methodological principles and approaches, the fourth consists of some techniques and methods.

Keywords: *Methodology, methodological approaches, principles, theories of leadership, leader of the agricultural complex.*

Обґрунтування методологічного підґрунтя є визначальною складовою організації системи виховання особистості. На сьогодні в науковій літературі поняття «методологія» широко висвітлене науковцями, котрі трактують його по-різному: «базові положення процесу пізнання об'єктивної реальності, в яких відображена специфіка взаємозв'язку досліджуваного феномена і способів отримання інформації про його характер» [1, с. 13]; «методологія акцентує на методах, шляхах дослідження істинного і практично ефективного знання» [2, с. 19]; «вчення про метод як такий, що включає принципи, методи діяльності і знання» [3, с. 23]. Найбільш вдалими на нашу думку є визначення виховної методології, яке дає І. Бех: «методологія – це система положень, які виступають пояснювальними схемами щодо організації виховного процесу» [4, с. 89].

Мета статті – обґрунтувати методологічні засади формування лідерських якостей в майбутніх фахівців агропромислового комплексу.

У процесі обґрунтування методологічних засадах формування лідерських якостей студентів аграрних ВНЗ доцільно визначити чотири головні структурні елементи:

- філософські системи (екзистенціалізм і ноосферогенез);
- теорії та концепції (диспозиційна теорія Г. Олпорта, теорія лідерських рис, ситуативна теорія лідерства, теорія дистрибутивного (розподіленого) лідерства та теоретичні висновки Б. Паригіна про лідерство, як загальне явище, теорія мотивації Є. Ільїна);
- наукові підходи і принципи (підходи: діяльнісний – А. Петровського, С. Рубінштейна, О. Леонтєва; особистісно-орієнтований – І. Беґа, акмеологічний – А. Бодальова, суб'єкт-суб'єктний, системний, компетентнісний; принципи: єдності біологічного і соціального, гуманізму у формуванні лідерських якостей, діалектики у вихованні і самовихованні лідерів, залучення студентів до соціальних відносин з позиції лідера);
- методи і методики дослідження лідерства та формування лідерських якостей.

Зупинимося на їх висвітленні детальніше.

Філософські системи. Філософською основою процесу виховання у студентів лідерських якостей вважаємо екзистенціалізм як вчення, що у педагогічному сенсі передбачає супровід наставником процесу виховання і самовиховання студентом лідерських якостей, при його самостійному виборі позиції власних можливостей та потреб. Головні постулати екзистенціального вчення викладені у праці Ж.П. Сартра (1905-1980) «Екзистенціалізм є гуманізм» [5]. У контексті екзистенціалізму вихованець – це людина, яка осягає себе сама. Власне існування людини визначає її сутність. Студент стане тим, ким бажає бути лише тоді, коли зробить відповідний вибір. Отже вихованець є людиною, яка націлена на майбутнє, усвідомлює, що проектує себе в майбутнє.

Функціонування агропромислового комплексу (АПК) передбачає взаємодію фахівця не тільки у рамках системи «людина – людина», а й у вимірі «людина – природа». В зв'язку з цим виховання майбутнього лідера АПК має здійснюватись крізь призму філософії ноосферогенезу і побудови гармонійного співжиття суспільства і природи. На тлі сучасної екологічної кризи, наука, особливо педагогічна в аграрних ВНЗ, повинна активізуватись у вивченні, обговоренні та розвитку ноосферної ідеї В. Вернадського [6]. В основі його вчення закладені такі ідеї: життя є космічним, а не земним феноменом; формою існування земного життя є біосфера; людина є закономірним і необхідним породженням земного життя; жива речовина (включаючи людину) здатна визначити перебіг та спрямованість геологічних і космогенетичних процесів.

Послідовники В. Вернадського М. Моїсеєв, В. Кутирєв, М. Реймерс, К. Кондратьєв, Г. Швєбс, В. Межжерін, В. Боков, М. Руденко [7, с. 21] стверджують, що людство повинно будувати ноосферу за законами розуму і тому для цього процесу потрібні ведучі постаті, які володіють глибокими професійними знаннями, вольовими якостями, розвиненою екологічною культурою і емпатією. Озброївшись високими технологіями безпечного ведення ефективного агрогосподарства, вони направлятимуть ноосферогенез. У роботі професіоналів не допускається розуміння природи як абстрагованої сутності, в якій людина мислиться не в «середині», а «над нею» і експлуатує ресурси

екосередовища відповідно до всезростаючих споживацьких потреб. З огляду на це сутність лідерства, його ідеальний образ виводиться із врахуванням сучасних тенденцій розвитку земної цивілізації, що перебуває на стадії ноосферогенезу і побудови гармонійного співжиття суспільства і природи. При цьому у роботі професіоналів, які стануть лідерами аграрної галузі і визначатимуть курс її розвитку, не допускається розуміння природи як абстрагованої сутності у якій людина мислиться не в «середині» а «над нею» і експлуатує ресурси екосередовища, відповідно до всезростаючих споживацьких потреб. Тому перед аграрною вищою освітою пріоритетними постають питання виховання у студентів здатності розумно управляти не тільки людьми, а й процесом використання біоресурсів, толерантно ставитись до природи як найвищої цінності, середовища буття всього живого.

Теорії та концепції. Диспозиційна теорія Г. Олпорта з позицій персонологічного підходу визначає сутність особистості за її якостями. Ця теорія не абсолютизує рису як єдиний чинник, котрий детермінує поведінку, а стверджує, що ті чи інші дії людини Описуючи модель лідерства ми виокремлюємо притаманні домінуючим у спільнотах індивідам риси (якості), які обумовлюють поведінкову здатність людини займати ведучі позиції. Автор диспозиційної теорії не абсолютизує рису як єдиний чинник який детермінує поведінку, а зауважує, що ті чи інші дії людини є результатом комбінації різних факторів: стійкі особистісні характеристики; використовувані людиною способи захисту і приховування; ступінь саморозкриття; сприйняття ситуації і її релевантність для суб'єкта; чого вимагає від людини ситуаційне завдання і т. д. [8, с. 274]. Одна людина може жити комфортно будучи поступливою, інша (завдячуючи характеру і тренуванням) виявляє, що домінування їй більше підходить як стиль пристосування до оточуючого середовища.

Вищенаведена ідея кореспондується теорією дистрибутивного (розподіленого) лідерства і висновками Б. Паригіна щодо властивого кожній людині прагнення до самовираження, самоствердження. Російський психолог ставить питання чи лідерство унікальне, чи є потребою кожного індивіда? На яке відповідає: «... Потреба в увазі, визнанні, самовираженні є універсальною потребою кожного індивіда. Ця потреба лежить в основі процесу формування лідерства як найбільш ефективного способу задоволення людини. Відмінності між людьми у ступені реалізації потреби у визнанні і самостверженні можуть пояснюватись різним рівнем здібностей і рівнем їх енергетичного потенціалу, обдарованості тощо. Це і зумовлює поділ індивідів на лідерів і нелідерів. Однак не слід доводити до абсурду уявлення про лідера, як виключно унікальне явище. Стереотипне уявлення про те, що в спільноті може бути лише один лідер є необґрунтованим» [9, с. 245]. Ми поділяємо точку зору вченого, який вважає, що оптимальним станом суспільства є такий, коли кожен член колективу може претендувати на роль лідера. Крім того, доведено поліфункціональність лідерства залежно від виду діяльності і ситуацій. Тому, описуючи модель лідерства, ми виокремлюємо притаманні домінуючим у спільнотах індивідам риси (якості), які обумовлюють поведінкову здатність людини займати ведучі позиції.

Робота у сфері АПК є специфічною ситуацією з відповідною структурою, завданнями (виробництво, зберігання, переробка сільськогосподарської продукції з дотриманням головних стандартів якості, принципів ноосферогенезу, охорони навколишнього природного середовища), умовами, в яких ці завдання реалізуються (загострення конкуренції, екологічна, економічна, продовольчі кризи, зміна клімату), що вимагає від лідера володіння відповідними рисами (якостями): знання предмета своєї роботи, здатність приймати нестандартні рішення, працювати в команді, прогнозувати, діяти творчо й ін. Тому у процесі виховання лідерських студентів вважаємо за доцільне притримуватись головних постулатів теорії лідерських рис, ситуаційної теорії лідерства.

Важливою, у контексті обґрунтування методологічних засад формування лідерських якостей студентів є теорія мотивації Є. Ільїна. Ключовий аспект цієї теорії полягає в тому, що педагог не може формувати мотивацію до лідерства студентів без їх участі як суб'єктів цього процесу [10, с. 89–91]. Мотивація також може зумовлюватись зовнішніми другосигнальними стимулами. Під зовнішньоорганізованою мотивацією ми розуміємо вплив на процес мотивації суб'єкта А (студент) з боку суб'єкта Б (наставник або групи інших осіб чи ЗМІ). Однак у процесі виховання формувати мотиви ззовні не можна, а треба тільки сприяти цьому процесу. Мотив до лідерства – це складне психологічне утворення, що повинен побудувати сам студент. У процесі виховання і соціалізації його особистості формується той будівельний матеріал, який

в подальшому буде використовуватись для мотивації тієї чи іншої дії чи вчинку. Цим матеріалом є такі особистісні утворення як інтереси і нахили, моральні принципи, установки і самооцінка. Отже, ззовні формуються мотиватори. Ці впливи можуть бути у вигляді прохання вимоги поради, навіювання чи набувати характеру інформування, інструктування, стимулювання чи заборони.

Наукові підходи. Науковий підхід ми розуміємо як стратегічний напрям, відповідно до якого здійснюється формування та розвиток лідерських якостей студентів у навчально-виховному процесі аграрного ВНЗ.

Виховання лідерських якостей студентів насамперед повинно базуватися на засадах *діяльнісного підходу* (А. Петровський, С. Рубінштейн), бо в умовах виробничих та невиробничих ситуацій оцінку своїм фахівцям члени організацій, підприємств чи установ, малих або великих колективів АПК будуть давати з урахуванням міри внеску в задану предметно-практичну діяльність. Вибір, який роблять члени групи на користь тієї чи іншої особи, є не лише емоційним, а й свідомим і враховує відношення потенційного лідера до об'єкту роботи.

Розкриття, виховання і самовиховання студентами лідерських якостей відбувається в діяльності (участь у навчальній трудовій, спортивній художній та іншій діяльності і самодіяльності). Включаючись у діяльність, студент переходить у позицію суб'єкта виховання. Лідер по суті є суб'єктом групових відносин, і діяльність наставника, який опікує і спрямовує процес розкриття його лідерських якостей, вимагає як від першого, так і від другого діяльності (від педагога – супроводу, від студента – прояву творчості в діяльності) і рефлексії щодо цієї діяльності.

У рамках *особистісно-орієнтованого підходу* у вихованні студент розглядається як найвища цінність виховного процесу, його суб'єкт, здатний до самореалізації і самовдосконалення. Розробником, ідейним натхненником теоретичного обґрунтування особистісно-орієнтованого підходу у вихованні в Україні є І. Д. Бех. Вчений зазначає, що сутність цього підходу полягає у подоланні суперечності між вихованням «для всіх» і вихованням «для кожного» на основі повороту до особистості її індивідуальності, творчого потенціалу» [11, с. 625–626]. Він передбачає моделювання ситуацій невимушеної, творчої співпраці педагога і вихованця, у результаті чого реалізуються механізми, розраховані на залучення їх свідомості, емоцій, волі у соціальній і міжособистісній взаємодії. При такому підході важливим є відношення наставника до студента, яке значною мірою визначає позицію останнього як суб'єкта виховання. Педагог домагається усвідомлення студентом своєї значимості, унікальної неповторності і потенційних можливостей, задатків і здібностей та спонукає його максимально активізувати власні психічні і фізичні ресурси у процесі формування і самовиховання набору необхідних лідерських якостей. В особистісно-орієнтованому вихованні головне завдання наставника, на ряду з іншим суб'єктами, полягає у морально-етичній підтримці молоді людини, щодо її кращих проявів у процесі саморозвитку лідерських якостей у діяльності.

Акмеологічний підхід дозволяє розкрити особливості досягнення людиною найвищої точки професійної, моральної, культурної, фізичної зрілості. Лідерство в агропромисловій галузі можна вважати своєрідним «акме» в гармонійному розвитку фахівця, який на теоретичному і практичному рівні оволодів своєю професією, сягнув максимально можливої морально-етичної досконалості, культурної зрілості при оптимальному стані фізичного здоров'я.

Акмеологічний підхід варто реалізовувати за двома напрямками: 1) вивчення високих досягнень лідерів минулого і сьогодення в АПК, визначення властивостей, ознак, рис і якостей, що сприяли їх утвердженню на ведучих позиціях, дозволили сягнути піку професійної майстерності, а також обставин, які супроводжували процес сходження, тощо; 2) пошук оптимальних форм і методів, способів і шляхів реалізації потенційних можливостей майбутніх фахівців АПК у процесі виховання лідерських якостей, забезпечення максимального їх розвитку на конкретних етапах становлення особистості відповідно до ідеальної моделі. Кожна особа без винятку має закладений потенціал, тому використання у процесі формування лідерських якостей акмеологічного підходу передбачає виявлення та створення оптимальних умов для повного вираження особистості студента у широкому діапазоні індивідуальних потенційних можливостей, досягненні кожним вихованцем власної вершини «акме». З позиції акмеологічного підходу у вихованні становлення студента як майбутнього фахівця є

визначальною фазою його сходження, коли треба досягнути кульмінаційної точки свого розвитку, що дозволить реалізуватись сповна (стати лідером) у професійній діяльності.

Суб'єкт-суб'єктний підхід. При формуванні лідерських якостей майбутніх фахівців АПК необхідно розглядати студентів як учасників навчально-виховного процесу, суб'єктів пізнання і діяльності, носіїв перетворювальної активності. Розвиток лідерських якостей можливий за умови залучення студентів до різних видів соціально значимої діяльності. При цьому вихованець перетворює світ і себе у ньому відповідно до ідеального проекту. Суб'єкт-суб'єктний підхід передбачає поєднання педагогічного впливу і активності студента на засадах рівноправного партнерства, характеризує готовність сторін до взаєморозуміння, взаємоповаги у процесі спілкування і діяльності. У рамках такої взаємодії суб'єкти націлюються на досягнення спільної виховної мети (формування лідерських якостей).

Студент як суб'єкт у процесі формування і самовиховання лідерських якостей: скеровує свою пізнавальну активність на осягнення сутності феномена лідерства, специфіки його прояву у соціально-професійних відносинах; розкриває причинно-наслідкові зв'язки, які існують між особистісними якостями суб'єктів діяльності і досягненням ними першості, ведучих позицій в обраній сфері; включається у діяльність з позиції лідера, у процесі чого самостворює себе як фахівця з необхідним набором якостей; здійснює самоаналіз, самооцінку, самокорекцію і самовдосконалення власних лідерських якостей. Функція направляючого у суб'єкт-суб'єктних відносинах відводиться неперевіреній педагогічній практиці і наставнику. Педагог забезпечує супровід процесу формування лідерських якостей студентів.

У процесі формування лідерських якостей майбутніх фахівців АПК важливо застосовувати *системний підхід*, що забезпечить розкриття цілісності виховного процесу в усій багатоманітності зв'язків і залежностей, умов і факторів, суб'єктів, детермінуючих чинників середовища, в якому функціонує система. Максимально ефективно цей процес може бути реалізованим лише системно, коли розкриваються, враховуються і використовуються головні зв'язки і залежності між елементами (неподільними частинами системи): методологічними підходами у вихованні студентської молоді аграрних ВНЗ, педагогічними умовами, формами і методами, процесуальністю (етапами виховання), діагностичним інструментарієм.

Наукові принципи. У процесі виховання лідерських якостей у студентів важливо застосовувати наступні принципи: єдності біологічного і соціального, гуманізму у формуванні лідерських якостей, діалектики у вихованні і самовихованні лідерів, включення студентів у соціальнозначимі відносини з позиції лідера.

Принцип єдності біологічного і соціального у формуванні лідерських якостей. При обґрунтуванні цього принципу важливим є визначення міри співвідношення, зв'язку біологічного і соціального в структурі особистості лідера. Більшість дослідників вважають, що лідерство завдячує своєю появою не лише природнім біологічним, фізіологічним, фізичним чи психологічним особливостям індивіда, лідерами не тільки народжуються, ними передусім чергу стають завдяки набутому соціальному досвіду, середовищу, в якому живе, розвивається і виховується особистість.

Принцип діалектики у вихованні і самовихованні лідерів. Розвиток людини, формування її особистості – це складний діалектичний процес якісних змін, рушієм якого є єдність і боротьба протилежностей. Студент бачить приклади, які його оточують, сприймає собі подібних, спостерігає за їх діяльністю, творчістю та намагається наслідувати в кращому, копіювати риси, які забезпечують лідерство. Виникає суперечність між тим, що людина бачить, і тим, що вона може зробити у певний момент. Ця суперечність спонукає молоду людину до самовдосконалення. У результаті виховання і самовиховання студента відбувається нагромадження кількісних ознак, що на певному етапі переходять у нову якість, заперечуючи попередній стан розвитку особистості.

Принцип включення студентів у соціально значимі відносини з позицій лідера передбачає виконання вихованцем відповідної ролі у системі відносин «лідер – послідовники», що сприяє формуванню якостей, необхідних для виконання функції лідера. При цьому педагог повинен надати допомогу в усвідомленні кожним студентом значимості діяльності і міжособистісних зв'язків, в які він включається з позицій лідера, сприяти орієнтації на визначені зразки саморозвитку, а також показувати особистий приклад можливої самореалізації як лідера.

Принцип гуманізму зумовлює відношення наставника до студента як найвищої цінності. В рамках гуманістичної взаємодії відносини суб'єктів виховання базуються на позитивних емоціях, коли заохочуються успіхи, стимулюється досвід позитивної поведінки, стримано оцінюються невдачі. Педагог, співпрацюючи із студентом як суб'єктом розвитку, супроводжує поступовий прогрес у зміні якісних властивостей його особистості, враховуючи фундаментальні потреби у самоствердженні самореалізації. Принцип гуманізації у вихованні лідерських якостей передбачає повагу до особистості студента, її гідності, розуміння її запитів, інтересів, а також становлення майбутнього фахівця як моральної, співчутливої цінуючої і оберігаючої все живе людини.

Отже, процес пізнання лідерства як соціально-психологічного феномена, та на цій основі – формування у майбутніх фахівців АПК лідерських якостей необхідно здійснювати при опорі на філософські системи екзистенціалізму і ноосферогенезу, що передбачають створення умов, за яких забезпечується педагогічний супровід вільного вибору студентами варіанта самореалізації їх потенціалу, з орієнтацією на результат самостійного пізнання «вищих життєвих смислів» (В. Франкл), екологічні і вітацентриські цінності. Засадничими є диспозиційна теорія особистості Г. Олпорта, «теорія лідерських рис» і «ситуаційна теорія лідерства», що пояснюють лідерство як явище залежне від особистісних якостей, а також ситуації і умов, в яких протікає діяльність.

Лідерство розглядається нами не як унікальне явище, що може бути втілене шляхом домінування однієї особи над іншими, а як загальнодоступний стан максимальної творчої, професійної самореалізації людини, з позицій ведучого фахівця в обраній галузі або провідного організатора виробничих чи невиробничих процесів. Така самореалізація буде визнаною та оціненою оточенням не за емоційним критеріями (симпатія-антипатія), а за мірою внеску людини у соціально-значиму предметно-практичну діяльність. Тому розгортання лідерського потенціалу, формування відповідних якостей може відбутись шляхом включення студента у різні види діяльності та соціально-значимі відносини (лідерство як міжособистісна взаємодія).

Лідерство має соціально детерміновану природу, лідерами не народжуються, ними стають. Цей розвиток буде ефективним за умови створення системи формування лідерських якостей студентів, врахування їх вікових та індивідуальних особливостей, коли забезпечується ставлення до вихованця як найвищої цінності й активного учасника навчально-виховного процесу (суб'єкт-суб'єктні відносини), який на різних етапах становлення в якості лідера повинен досягати граничного максимуму «акме» у своєму розвитку.

Актуальним напрямом подальшої розробки окресленої проблеми є теоретична побудова та практичне втілення системи виховання лідерських якостей майбутніх фахівців АПК на основі обгрунтованих методологічних засадах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошук І. С. Основи наукових досліджень. Педагогіка: Експериментальне видання / І. С. Волошук. – К.: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2006. – 107 с.
2. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко. – К.: АПН України, 1995. – 46 с.
3. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: підручник для науковця / Ю. П. Сурмін. – К.: Навч.-метод. центр «Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2006. – 302 с.
4. Бех І. Д. Нові методології виховання підростаючої особистості / І. Д. Бех // Український соціум. – 2004. – № 1 (3). – С. 88–94.
5. Сартр Ж. П. Екзистенціалізм єсть гуманізм / Ж. П. Сартр // Сумерки богів / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1990. – С. 319–345.
6. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1989. – 262 с.
7. Ноосферогенез і гармонійний розвиток / В. Я. Шевчук, Г. О. Білявський, Ю. М. Саталкін, В. М. Навроцький. – К.: Геопринт, 2002. – 127 с.
8. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды / Г. Олпорт. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
9. Парыгин Б. Д. Социальная психология: проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб.: ИГУП, 1999. – 592 с.
10. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2008. – 512 с.
11. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.